

tasavvuf

İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi

Ankara 2003

Hakikati Arayanların Sınıflandırılması (İmam Gazzâlî (ö. 505/111) ve İmam Ömer Hayyam (ö. 521/1127) Örneği)

Gürbüz DENİZ

Yard. Doç. Dr., Ankara Ü. İlähiyat Fakültesi

Özet

"Hakikati Arayanların Sınıflandırılması" adlı makalemizde, bu tasnifi yapanın yalnızca Gazzâlî olduğu şeklindeki yaygın kanaatin aksine Gazzâlî ile aynı tespiti Ömer Hayyam'ın da yaptığını, onun "Silsiletü't-Terâtip" adlı risalesiyle ortaya koyduk. Bunun yanında Ömer Hayyam'ın rübailerine müracaatla onun ve Gazzâlî'nin hakikat tanımlarının da benzer olduğunu tespit ettik. Bu benzerlikler bize Ömer Hayyam'ın bilinenin aksine sûfi meşrepli bir bilgin olduğu kanaatine götürdü.

Onun sûfliği de yine onun rübailerine müracaatla belirtilmeye çalışıldı. Aşk, şarap, kadın ve kader konusundaki ifadelerinin çoğunun da mecazî olduğunu tespit ettik.

Giriş

Klâsik İslâm Düşüncesini incelediğimizde Müslüman düşünürlerin aralarındaki düşünsel ayrılıklar kadar bir çok ortak noktalarda da ittifak ettiklerini görebiliriz. Bu ortak noktalardan bir tanesi; çalışma ve tefekkürlerinin nihaî gayesinin hakikate ulaşmak olduğunu ifade etmeleridir. Her birinin gayesi, hakikati aramak olmasına rağmen "hakikat" kavramına yüklenen ve onunla kastedilen anlamlar farklılıklar arz etmektedir.

Hakikate verilen anlam ve onu arayanların tasnif edilmesi düşünce hayatında önemli bir role sahiptir. Bu incelememizde, birbiriyle aynı kuşaktan olan iki önemli düşünürün hakikat tanımları ve hakikati arayanların kategorize edilmesiyle ilgili yaklaşımlarını, aralarındaki ortak ve varsa farklı noktalarını da bularak ortaya koymaya çalışacağız. Söz konusu ettiğimiz iki düşünürümüze göre tasavvuf; felsefe ve kelâmdan daha makbul (faziletli)dür.¹ Genel olarak bu tasnifin

¹ Seyyid Şerif Cürcanî, *et-Ta'rifat*, el-Hakika md.

Gazzâlî'ye ait olduğunu bilmekteyiz. Ancak Gazzâlî'yle çağdaş olan Ömer Hayyam da böyle bir tasnife gitmektedir. Bu incelememizde iki mütefekkire müracaatla hakikatin tanımı ve bu tanıma uygun olarak hakikati arayanların tasnifi ile ilgili iki düşünürün yaklaşımını ortaya koymak, ayrıca Gazzâlî ve Ömer Hayyam arasındaki ortak noktalara işaret etmeyi hedef edindik.

a) Hakikat Nedir?

Hakikat, "hakk" kökünden türetilmiştir.² Bunun anlamı, "doğru inanç, riya-dan arınmış amel ve maksada tam olarak uygun düşen söz, ebedî olması dolayısıyla gerçek hayat, kabul edilmesi gereken ahiret"³ olarak tanımlanmıştır. Yani hakikat, en doğru ve en mükemmel olandır.

Aşağıda ifade edileceği üzere, Gazzâlî ve Ömer Hayyam inancına göre de hakikat; Allah'ı bilmektir. Allah'ı bilmek O'nun muradına göre yaşamak ve ilâhî bilgiye ulaşmaktır.⁴

Gazzâlî'ye göre hakikat, -zarurî olmayan ilimlerde- bazı durumlarda kalpte meydana gelen ilimdir. Bazen bu bilgi sanki bilinmeyenden kalbe atılarak oraya hücum eder. Bazen de eğitim ve delil getirme yoluyla elde edilir.⁵ Kalp, eşyanın hepsinde var olan hakkın hakikatinin kendisinde tecelli etmesine müsaittir. Hakikatin bilgisi, Levh-i Mahfuz ile kalp aynası arasında yayılmıştır. Öyle bir nakış ki, Allah'ın kıyamet gününe kadar olacak kazasındaki her şey oraya yazılmıştır. Bu bilgiye ulaşmanın yolu; ilk önce mücadele, kötü sıfatların yok edilmesi ve bütün (dünyevî) bağların koparılmasıyla olur. Sonuçta "Kim Allah içinse Allah da onun içindir."⁶ "Allah'ın zâtı Hâk olduğu gibi O'ndan gelen her şey de hak-tır."⁷ "Hak; her hakikatin kendisinden alındığı bizatihî Hakk (Allah)'tır."⁸

Gazzâlî'nin hakikate yaklaşımının benzerini Ömer Hayyam'da da görüyoruz.

2 Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredat*, Hakikat md. Ayrıca geniş bilgi için bk. Abdülkerim el-Merak ve arkadaşları, *Mu'cemu'l-Felsefe*, Hak md., 1977.

3 Süleyman Dünya, *el-Hakika fî Nazari'l-Gazzâlî*, Dâru'l-Maârif, trs., s. 123.

4 Ömer Hayyam şöyle der: "Din yolunu bilmek şeriattır/O yola uygun amelde bulunmaya tari-kat derler/Tanrı rızası için, ilimle ameli, ihlâsla birleştirirsen/Bu da hakikattir. Gönlün hevasına uyup gitmek şeriat değildir. Şeriatsız yol gidenin yoluna da tarikat denmez/Bilgisiz kişinin riyazat yüzün-den gördüğü şey de/Vehimdir, hayaldir, hakikat değil." Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rûbâileri*, çev. Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul 1953, s. 126. Gazzâlî de "Hakk'a ulaşmak için Hakk'la beraber olun-malı." demektedir. Bk. Gazzâlî, *Esmâu'l-Husna Şerhi*, çev. M. Ferhat, İstanbul 1972, s. 169.

5 Dünya, *age.*, s. 123. Cemil Sa'liba, *Târîhu Felsefeti'l-Arabiyye*, Beyrut 1973, s. 381.

6 Dünya, *age.*, s. 124.

7 Gazzâlî, *el-Maksadu'l-Esnâ fî Şerhi Esmâüllâbi'l-Hüsna*, Beyrut, trs., s. 97 ve şöyle der: "Mut-lak Hak, hakikî mevcuttur ki, her hak hakikatini O'ndan alır." Ayrıca bk. Mustafa Çağrıçı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Hak md., c. 15, ss. 137-139.

8 Gazzâlî, *Esmâu'l-Husna Şerhi*, s. 167. Ayrıca "Aklin karşılaştığı akledilebilirlerle varlığın uygun olması bakımından da hak denilmiştir." *age.*, s. 167.

Hayyam'a göre de; perdeler zâil olur, hâil ve mâni' uzaklaşırsa eşyanın hakikatleri, nasılsa öylece yüz gösterir.⁹ Hayyam, insan ile Rabb'i arasında seven ve sevilen sevgili bağı kurmaktadır. Bu durumu şu şekilde ifade eder: "İnsan, sevgilinin seçilmişidir ve sevgili, güzelliğini insana, haremının sırrını mahrem dosta bağışlaması gibi bağışlamıştır." der.¹⁰ O da bu bilgiye ulaşmanın, Gazzâlî'de olduğu gibi, mücadele ve tezkiyeyle olacağına kânidir. Şöyle der: "Bâtınına sefer et. Nihayet sen nazar ehlinin, seyir seyran ehli olma!"¹¹ Kendisi bu iştiaqla tâ arşa kadar gitmiş, bu seferi ihtiyar etmiş, arşı görmüştür, ama arş ona feryad etmiş ve demiştir ki: "Tanrı seninle, ne diye bize töhmette bulunursun." Sevgilisi de Hayyam'a gelmiş, "kendine bak" demiştir, "kendinden, varlığından geçtiysen ben senim, sen bensin, sen seni arıyorsun."¹² Bu irfanî medresede tahsile imkân yoktur, bu irfan, tekkede de bulunmaz. Medreselerden ziyankârlık meydana gelir. Vakıf lokması adamın gönlünü karartır. Medrese dedikodu yeridir, tekke hâlin zuhur yurdu. Aşksa ikisinden de dışarıdır.¹³ İlim ve ameli ihlâsla Allah rızası için birleştirirsen hakikate ulaşırsın, buna hakikat derler ve devamla şöyle der:

"Gönlün havasına uyup gitmek şeriat değildir; şeriatsız yürüyen kişide tarikat olmaz. Nâdân'ın rîyâzetle gördüğü şey vehimdir, hayaldir, hakikat değil."¹⁴ Bu metinlerde ifade edilen temel tema; insanın hakikat bilgisine ulaşmasının mümkün olduğudur. Ancak bu imkân; tembel tembel oturarak elde edilemez. Onun için amel, nefis tezkiyesi ve samimiyet şarttır. Ömer Hayyam'ın ifadelerinde de görüldüğü üzere bu mertebeye ulaşmak kurumsallaşmış medrese veya tekkeden geçmemektedir. Aynı şeyler Gazzâlî'nin *el-Munkız*'ında da farklı ifadelerle, ancak aynı içerikle dile getirilmektedir.¹⁵

Tasavvufun bilgi merkezi olan kalp, eşyanın hepsinde var olan hakkın hakikatinin kendisinde tecelli etmesine müsaittir. Hakikatin bilgisi, Levh-i Mahfuz ile

9 Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rûbâileri*, s. XXXIII.

10 *Aynı eser*, s. XXXVIII.

11 "Ey hakikat yolcusu, çaresiz kalma/Kendinden geçme avare olma/Erler gibi kendi içine sefer et/Sen nazar ehlinin âlemi seyre dalma." Ömer Hayyam, *age.*, s. 140. Hakikate ulaşmanın yolu, kişinin kendi içine yani gönlüne sefer etmesiyle mümkündür. Çünkü hakikat bilgisi ancak oraya yansımaktadır.

12 "Dün gönlüm iştiaqlara düştü, çoştı sarhoş bir hâle geldi/Bulunduğunu söyledikleri arşa kadar yollandı/Orada bir arş gördüm ki feryad ederek şu sözleri söyledi/Tanrı seninle iken sen bizi töhmet altına almaktasın." Ömer Hayyam, *age.*, s. 136. Burada Ömer Hayyam ve Gazzâlî arasında çok ilginç bir benzerlik var. Şöyle ki Gazzâlî de *el-Maksâdu'l-Esnâ* adlı eserinde tıpkı Ömer Hayyam'ın söylediği gibi hemen hemen aynı anlam ve kelimelerle bir şiiri hakikat ehlinin hâlini ifade için kullanmaktadır. "İnsan bir şey uğrunda kendisini gayp ederse, yani kendisini tam manasıyla ona verirse, o şey hâline gelmiş olur. Şairin şu sözü gibi: "Ben sevdiğim kişiyim, sevdiğim kişi de bendir." Ömer Hayyam, *age.*, s. 98.

13 Ömer Hayyam, *age.*, s. XXXVIII, XXXIX.

14 *Aynı eser*, s. XL.

15 Bk. Gazzâlî, *Dalâletten Hidayete*, terc. Ahmet Subhi Furat, İstanbul trs., ss. 70-76.

kalp aynası arasında yayılmıştır. Öyle bir nakış ki, Allah'ın kıyamet gününe kadar olacak beyanındaki her şey oraya yazılmıştır.¹⁶

Sonuçta perdenin izalesiyle iki taraf (kulun kalbi ve Levh-i Mahfuz) bir olur. Bu da Levh-i Mahfuz'a muttali olmaktır.¹⁷

b) Hakikati Arayanların Tasnif Edilmesi

1. İmam Gazzâlî

İmam Gazzâlî, *el-Munkız*'da düşmüş olduğu şüphe buhranından kurtulunca, insanlar arasında hakkı arayanların dört sınıfa ayrıldığını gördüğünü belirtir. Başka bir deyişle *el-Munkız*'daki ifadeler, düşünürün böyle bir ayırma yaşadığı tecrübeleri sonucunda bizatihî kendisinin ulaşarak bulup ortaya çıkardığını ih-sas ettirmektedir.¹⁸ Gazzâlî hakikati arayanları dörde ayırır:

1. Kelâm âlimleri: Gazzâlî'ye göre kelâmcılar, rey ve istidlâl sahibi olduklarını iddia ederler. Ancak düşünürü göre, kelâmcıların meşgul oldukları bu ilim, kendi maksadını ifadeye yeter ve fakat Gazzâlî'nin gayesi için kifâyetsizdir.

2. Bâtüniler: Bunlar tâlim mezhebinden olduklarını ve hakikatleri rey ve akıl-la değil "masum imamdan" öğrendiklerini iddia ederler.¹⁹

3. Filozoflar: Mantık ve burhan ehli olduklarını ileri sürerler. Fırkalarının çokluğuna ve mezheplerinin çeşitliliğine rağmen üç kısma ayrılırlar. Materyalistler (dehriler), Naturalistler (Tabîyyûn) ve Metafizikçiler (ilâhiyyûn).

Bunlardan, materyalistler ve tabiatçılar'ın genel görüşlerini belirttikten sonra eleştiri oklarını ilâhiyatçı filozoflara yönelir ve onları üç konu hakkında küfürle itham eder.²⁰ Hatta bu filozofların metafizikle ilgili olmayan; ahlâk ve siyasetle ilgili görüşlerinden bile kuşku duyulması gerektiğini ifade eder. Bunun da sebebini onların bâtül kanaatlerini bu görüşlerle beraber bu işi (İslâm'ı) bilmeyenlere kabul ettirmeleridir²¹ der.

Gazzâlî'nin *el-Munkız*'da muhtasar olarak değindiği ilâhiyatçı filozofları eleştirisi, metafizik konularla ilgili olarak yazdığı *Tehâfütü'l-Felâsife* adlı eserinde daha ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır.

4. Sûfiler: Gazzâlî'ye göre bunlar; Allah'ın huzurundaymışçasına, müşâhede

16 Dünya, *el-Hakika fî Nazari'l-Gazzâlî*, s. 124.

17 Aynı eser, ss. 124-125. Ve Ömer Hayyam bu durumu şöyle ifade etmektedir: "Can gözüm, Tanrı nuruyla âlemi görmeye başlayalı/Gözümde iki âlem de silindi. Sanki gönlüm/Bu uçsuz bucaksız denizin şevkiyle eridi." Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rûbâileri*, s. 137.

18 Gazzâlî, *Dalâletten Hidayete*, s. 44.

19 Gazzâlî'nin Bâtünilere olan eleştirileri için bk. Gazzâlî, "Bâtünilerin Bellerini Kıran Deliller Adli Risâlesi", terc. Ahmet Ateş, *AÜF Dergisi*, S. 3, Ankara 1954, ss. 23-29.

20 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 44, 48, 49.

21 Aynı eser, s. 56.

ve mükâşefe sahibidirler. Ona göre, sûfilerin ilimlerinin gayesi, nefsin geçit yollarını kesmek, onu kötü huylardan ve kötü sıfatlardan korumaktır. Ve Gazzâlî bu yolun kendisi için de tek çıkar yol olduğunu beyan etmektedir.²² Hatta hakikati ifade ederken de değindiğimiz gibi sûfilerin yollarını tecrübe etmekle zorunlu olarak nübüvvetin hakikat ve hususiyetlerine dair bilgileri de elde ettiğini söylemektedir.²³ Bundan dolayı da hakikati arayanlar sınıflamasında en doğru yol üzerinde olanlar mutasavvıflardır.

2. Ömer Hayyam

Ömer Hayyam'ın bu konuyla ilgili metni oldukça kısa ve veciz olduğundan buraya aynen dercetmeyi uygun buluyoruz. Şöyle diyor Ömer Hayyam:

“Bil ki pâk ve ulu Tanrı'yı bilmek isteyenler dört kısımdır:

Bunlardan birincisi kelâmçılardır. Bunlar, tatmin edici tartışma ve hüccetlere razı olmuşlar ve Tanrı'yı ma'rifette bu kadarıyla iktifa etmişlerdir.

İkinci kısım filozoflar ve hukema'dır. Bunlar mantığa uygun kanunlara göre akli delillerle ma'rifet elde etmeye çalışmışlar, tatmin edici delillere razı olmamışlarsa da mantık şartlarına da riâyet edememişler ve bu hususta âciz olmuşlardır.

Üçüncü kısım İsmâiliyye ve Ta'limiyye. Onlarca ma'rifet yolu, muhbir-i sâdıkın (masum imamın) haberlerinden başka bir şeyle mümkün değildir. Çünkü Yaratan'ın ma'rifetine, zâtına ve sıfatlarına ait delillerde bir çok müşküller vardır, deliller, birbirine aykırıdır ve akıllar, bu hususta şaşırır, âciz kalır. Bu bakımdan en doğrusu ma'rifeti, doğrucunun sözünde aramaktır.

Dördüncü kısım tasavvuf ehlidir. Onlar, tefekkürle ma'rifet elde etmeye, hatta bâtinlerini temizlemek ve huylarını güzelleştirmekle nefsi-nâtıkayı tabiat bulanıklığından kurtarmak ve beden hey'etini aydın bir hâle getirmek yoluyla Tanrı'yı ma'rifete tevessül etmişlerdir. O cevher arı bir hâle geldi de melekût âlemine mukabil oldu mu, o âlemdeki sûretler, hiç şeksiz ve şüphesiz nasılsa öylece orada görünür. Bu yol, hepsinden iyidir. Çünkü kula malûmdur ki Tanrı kapısından daha iyi bir yücelik yoktur ve orası, her kime kapalı ise bu kapalılık tabiat bulanıklığından meydana gelir. Zira perdeler kalktı, hâil ve mâni' uzaklaştı mı eşyanın hakikatleri nasılsa öylece yüz gösterir. Bilginlerin seyyidi (Hz. Muhammed) de buna işaret ederek; “Şüphe yok ki zamanımızdaki günlerde Rabb'inizin nefhaları vardır. Haberdar olun da kendinizi onlara verin, onları karşılayın.” demiştir.²⁴

22 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 70-71.

23 Aynı eser, s. 76.

24 Ömer el-Hayyam, *Silsilâtü't-Teratib*, (Hayyam'ın Rübâileri içinde), ss. 174-175. Bu metnin Farsça aslı için bk. Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rübâileri*, ss. 124-125. Ayrıca bu risâlenin elyazmalarını Londra, Paris ve Tahran'daki Meclis ve Ömer Hayyam kütüphanelerinde mevcuttur. Bu risâle Surami Govinda Tirthe tarafından İngilizce tercümesiyle beraber Nedwi'nin kitaplarının içinde basılmıştır. Yine bu risâlenin Fransızca ve Rusça tercümeleri de mevcuttur. Bk. *The Encyclopedia of Islam*, (New Edition), vol. X, (Fasc. 177-178), Leiden 2000, pp. 834-835.

Burada hemen ifade edelim ki, Gazzâlî filozofları ikinci sırada, bâtınîleri üçüncü sırada gösterirken Ömer Hayyam tam aksini yapmaktadır. Ancak bu fark, içerik konusunda söz konusu değildir.

Ömer Hayyam'ın tasavvufu öne alışı öylesine yani ne dediğini bilmeden söylenmiş bir söz değildir. Gerçekten yazmış olduğu dörtlüklerinde tasavvufa olan meylini hissetmek mümkündür. Şöyle ki:

*Hem yoldaş O, hem arkadaşı, hem de komşu.
Han, dilenci, bepsinin de O başbuğu;
Akla gelen, günle doğan ne ki varsa;
Vallah hep O, billah hep O, Tallah hep O²⁵*

Yine o şöyle demektedir:

*"Niyaz düzeltir işini, namaz değil!
Oyuncaktır sük u niyazsız bir namaz!"²⁶*

Görüldüğü üzere İmam Gazzâlî ve İmam Ömer Hayyam'ın hakikati arayanlar tasnifi ve hakikati elde etme şekilleri benzerlik arz etmektedir. Bu durum dolayısıyla, her iki düşünürün neden böyle bire bir mutabık bir yerde durduklarının sebeplerini aramamız gerekmektedir. Burada müracaat edeceğimiz temel konu her iki düşünürün hayatları, yaşadıkları çağ ve öğrenim gördükleri hocaları olacaktır.

c) İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) ve İmam Ömer el-Hayyam (437/1045-521/1127)

Gazzâlî; sûfî bir ailede doğmuş, babasının sûfî dostu tarafından eğitilmiş, bunların yanında İmam Kuşeyrî (ö. 465/1077)'nin öğrencisi olan el-Farmadî (ö. 477/1084)'den öğrenim görmüştür. Hayatının sonlarına doğru kendisinin de ifade ettiği gibi ruhî ve siyasî sorunlar yaşamış ve nihayet tasavvufta karar kılmıştır. Bu süreç onu, tasavvufun bütün ilimlerden üstün olduğu sonucuna götürmüş ve Gazzâlî daha sonraki ömründe de hayat tarzı olarak böyle bir yol takip etmiştir.²⁷

Ömer Hayyam (asıl adı; Giyaseddin Ebu'l-Feth Ömer b. İbrahim el-Hayyam)

25 Ömer Hayyam, *Rûbâtiyyat*, çev. Ahmet Hayyat, İstanbul 1931, s. 22.

26 Aynı eser, s. 27.

27 Gazzâlî'nin hayatıyla ilgili bk. Ahmet Subhi Furat, *el-Munkız*, ss. 19-28; Mustafa Çağrırcı, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Gazzâlî md., c. 13, ss. 489-497; M. Saîd Şeyh, "Gazzâlî (Metafizik)" (*İslâm Düşüncesi Tarihi*), Editör: M.M.Şerif, c. II içinde), ss. 203-209; Sabri Orman, *Gazzâlî*, İstanbul 1986, ss. 29-49; İbrahim Ağâh Çubukçu, *Gazzâlî ve Şüphelilik*, Ankara 1989, ss. 60-62; Mehmet Bayraktar, *İslâm Felsefesine Giriş*, Ankara 1999, ss. 209-211.

(437/1045-1046-521/1127): Horasan eyaleti, Nişabur şehri, Dehn köyünde doğmuştur. Çocukluk dönemi baba mesleği olan çadircılıkla (hayyam-hayyamî) geçmiştir. Çocuk yaşta doğduğu köyden Nişabur'a gitmiş ve Dâru'l-Ulûm medresesine girerek ilim tahsiline başlamıştır. Ömer Hayyam'ın ders arkadaşları Ebû'l-Kâsım (Nizamu'l-Mülk) ve Hasan Sabbah'tır.²⁸

Gazzâli hakkında günümüzde çok çalışma yapılmış olup, bu alanla ilgili malzeme bulmak isteyenlerin kolaylıkla ulaşabilecekleri bir çok kaynak mevcuttur. Ancak Ömer Hayyam hakkındaki çalışmalar daha az ve Hayyam'ı bütün cepheleriyle kuşatacak nitelikte değildir. Yapılan çalışmaların çoğu ise Hayyam'da şarap, kadın ve kadere isyan temalarını işleyen ve onun bizdeki karşılığı ile Bektaşî ve berduş yanını ilgilendiren dörtlükleriyle ilgilidir. Bu sebeptendir ki, toplumumuzda Ömer Hayyam yeteri kadar tanınmamıştır. Biz bu çalışmamızda, Hayyam'dan yukarıda alıntıladığımız *Silsiletu't-Terâtib* adlı risâlesinde de belirttiği tasavvufî yönünden farklı bazı alıntılar yaparak onun kişiliğinin farklı cephelerine işaret etmeye çalışacağız.

Bu konuda ilk belirtmemiz gereken şey, din nokta-i nazarından bakılınca çoğu tartışma konusu olacak rûbailerin bir çoğunun Hayyam'a ait olmadığıdır. Gölpinarlı "*Hayyam ve Rûbaileri*" adlı eserinin girişinde bu konuyla ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Burada Hayyam'a atfedilen sakıncalı dörtlüklerinin çoğunun başkalarına aidiyeti, hangi beytin hangi şaire ait olduğu isim zikredilerek sunulmuştur.²⁹ Bununla beraber Hayyam rûbailerinin yine de yanlış anlamalara sebep olacağını kendisi de fark etmiş olmalıdır ki, rûbailerinin girişinde şöyle demektedir:

"Şeriat yolunda gidenlerle takva memleketlerine sahip olanlardan dileğim şudur: Bazen görünüşe bakılınca şeriat yollarından uzak ve şer'a aykırı bir beyte, bir nükteye rastlanırsa; inancımızı, akidemizin meylini o yolda sanmasınlar ve hakkımızda böyle bir şüpheye düşmesinler. Tanrı onların yaptıklarını bilir. Rab-b'imiz, hidayete erdirdikten sonra kalplerimizi doğru yoldan saptırma ve bize indinden rahmet bağışla, şüphe yok ki sen vericisin, bağışlayıcısın."³⁰

Yine Ömer Hayyam'ın ölüm döşeğinde yaptığı şu dua, onun inancının derinliğini göstermektedir: "Ya Rabbi, bence ne kadar mümkünse seni o kadar bilebildim. Beni bağışla, bu biliş ve tanıyışımı, bağışlanmama vesile kıl."³¹

Bu zikrettiklerimizden başka, Ömer Hayyam'ın şarapla ilgili bazı dörtlüklerinin, onun sûfilerin simgelerinden ilâhî sarhoşluğa işaret eden dörtlükler olduğunu aşağıda sunduğumuz dörtlüklerde de görmekteyiz.

28 Ronan, Colin, *The Cambridge World's Science*, Londra 1984, s. 215-216. *Hayyam*, Farsça'dan Tercüme, Mekteb-i Sultanî Muallimi Feyzî (1848-1910), İstanbul 1303, s. 67. Daha ayrıntılı bilgi için bk. A. Salih Nebi Uysal, *Ömer Hayyam ve Felsefî Risâleleri*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1999), ss. 17-22.

29 Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rûbâileri*, ss. XV-XVIII. sayfeleri arasında.

30 Aynı eser, s. XLVI.

31 Aynı eser, s. VI.

"Kafa dengi dostlar hep elden gittiler,
Ecelin ayağı altında bir bir çiğnendiler.
Elimizde şarap, ömür meclisindeydik,
Bir tur evvel bizden, mest oldu gittiler."³²

Evet, Hayyam dünyayı ve onun içindekileri bir meyhaneye benzetmektedir. Çünkü onlar dünya hayatı ve dünyalılar için sarhoş olmuş olanlardır. Hâlbuki ölümü düşünmek ve ona göre yaşamak daha önemlidir.

"Şaraba sen, aklın varsa, haram deme,
Sekir değil, fikir verir o âleme,
İblis bile biraz içmiş bulunsaydı,
Bin bir secde edecekti ilk Âdem'e."³³

Bilinmektedir ki, İblis, Âdem'e secde etmeyerek Allah'a isyan etmiştir. Hâlbuki, ilâhî aşk şarabından içmiş olsaydı, elbette Allah'a itaat edecekti. Şimdi de Ömer Hayyam'ın sūfilîği niçin öne aldığını ve kendisinin dinî hayatın yaşanması için neden sūfilîğe önem atfettiğine bakalım.

"Sūfî olmuşsun, gönülün temiz olmadıktan sonra ne fayda?
Şu zâhîliğin gösteriş olduktan sonra neye yarar?
Hırkaya bürünmüşsün, kendini zâhît göstermedesin.
Tanrı senden razı olmadıktan sonra ne faydası var?"³⁴

Hakikî bir sūfinin, riyâdan arınması, riyâsız olması ve Allah rızasını istemekten başka isteğinin olmadığını söylemesi bu mısralardan daha iyi nasıl anlatılabilir?

"Yokluk halkasına gir, padişahlık ededur.
Gönül yüzündeki kiri, pası arıtmaya bak.
Meyhane mahallesinde itikâfa girene de ki:
Kendini tanı da ne istersen yap!"³⁵

Yokluk halkası, gönül kirini temizlemek, itikâfa girmek ve kendini tanımak... Sūfîlerin hakikate ulaşmak için vazgeçemeyecekleri yollarıdır.

"Mescide, görünüşte Tanrı'ya niyaz etmeye geldik.
Ama and olsun Tanrı'ya ki, hakikatte namaz kılmaya gelmedik biz,

32 Sâdik Hidayet, *Hayyam'ın Terâneleri*, çev. Yüksel Kanar, İstanbul 1999, s. 70.

33 Ömer Hayyam, *Rûbaiyyat*, s. 38.

34 Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rûbâileri*, s. 123.

35 Aynı eser, s. 119.

*Bir gün mescitten bir seccade çalmıştık
O eskidi de yenisini çalmaya geldik.³⁶*

Bu mısralarda ilk bakışta anlaşılan, şairin ne kadar arsız ve hayasız olduğudur. Hâlbuki seccadeyi ancak bir Allah dostu eskitebilir. Buna benzer daha pek çok örnek sunabiliriz. Ancak sözü fazla uzatmadan şu mısralarıyla bu bölüme son verelim.

*"Aşk medresesinde de iş güç, lâftan ibaret olsaydı;
Sözle hâl arasında fark kalır mıydı?
Hiçbir müftü, aşk hâkında fetva vermedi.
Müfsitlerin dilleri aşka geldi mi lâl olur."³⁷*

*"Başkalarının sevgilileri, hâlden hâle girer
Fakat benim aşkım ve benim sevgilime zevâl yoktur."³⁸*

Sûfinin dilinde ve gönlünde zevâli olmayan sevgili ve aşk ancak ilâhî olanadır. Son olarak Ömer Hayyam'ın dörtlüklerinde akşamcı tema yoktur. O, hep sabah şarabı ve sabahın sarhoş meclislerinden bahsetmektedir ki³⁹ bu durum; sûfî dilinde sabah seherinde Rabb'ine ibadet edenlerin ibadet sarhoşluğu olarak anlaşılmaya daha uygun düşmektedir.

Konumuz doğrudan Hayyam'ın bu yönü olmadığından bu konu hakkında fazlaca durmayacağız. Ancak Hayyam'ın mısraları şarabı da işaret etmiş olsa; "Sanatın yüzü, daha çok, özlemi çekilen şeye, dönüktür."⁴⁰ anlayışınca, burada Cennet'in özlemi Hayyam'ı böyle bir söyleme yöneltmiş olabilir. Zaten ilmî yeterliliğe sahip bir insan, günahını yüceltme yoluna gitmez.

d) Gazzâlî ve Hayyam'ın Ortak Özellikleri

Gazzâlî, İmam ve Huccetu'l-İslâm lâkaplarıyla isimlendirildiği gibi, Hayyam da İmam ve Huccetu'l-Hak lâkaplarıyla isimlendirilmiştir.⁴¹

Gazzâlî'nin önemli hocalarından Eş'ârî mezhebine mensup Ebû'l-Meâlî Abdülmelik (İmâmu'l-Harameyn el-Cuveynî) (419/1028-478/1085) Ömer Hay-

36 Ömer Hayyam, *Hayyam'ın Rûbâîleri*, s. 117.

37 Aynı eser, s. 135.

38 Aynı eser, s. 134.

39 Aynı eser. Örnek olarak bakınız 362, 364, 372 numaralı dörtlükler. Ayrıca, Yahya Kemal, *Rûbâîler ve Hayyam Rûbâîlerinin Türkçe Söyleyişi*, İstanbul 1983, ss. 51, 60.

40 Hâlef-e Esfehânî, *Aşknâme*, çev. Rüstü Şardağ, İzmir 1962, s. 16.

41 Ömer Hayyam zamanında birine "İmam" demek; "Her alanda bilgin ve hayat içinde sınanmış kimse" demektir. Hâlef-e Esfehânî, *age.*, s. 16; Sarraf, Ahmed Hamid, *Ömer el-Hayyam, Asrubu, Sîretubu, Edebubu, Felsefetubu ve Rûbaiyyatub*, Bağdat 1931, s. 91; *The Encyclopedia of Islam*, (New Edition), vol. X, Leiden 2000, pp. 827.

yam'ın da hocalığını yapmıştır. Bu her ikisinin de aynı tedaris halkasından geçtiklerini göstermesi bakımından ilginçtir.⁴²

Hem Gazzâlî ve hem de Ömer Hayyam, Vezir Nizâmü'l-Mülk'ün sarayında görevli âlimlerdir.⁴³

Bu sıraladıklarımızın yanında burada asıl üzerinde durmak istediğimiz Ömer Hayyam ve Gazzâlî öncesi Nişabur'da meydana gelen ve İslâm dünyasının bir çok yerinde yaşanan bazı tatsız olayların ve mezhep kavgalarının, siyasî ve sosyal çalkantıların kanaatimizce bu iki âlimi, tasavvufu Müslümanlar için ulaşılması ve yaşanılması gereken nihaî bir alan olarak görmeye sevketmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Özetle bu olaylardan biri şöyle gelişmiştir:

Selçuklu Sultanı Tuğrul'un Mu'tezilî veziri Ebû Nasr el-Kundurî (ö. 1064), Sultan Tuğrul'dan bid'at ehline minberde lânet etme izni almıştı. Bu yolla İmam Cüveynî ve İmam Kuşeyrî'ye büyük zulümler yapıldı.⁴⁴ Bunun üzerine İmam Cüveynî batıya kaçarak saklanmış ve oradan hacca giderek takibattan kurtulmuştur.⁴⁵ Bu zulümlerin artması üzerine zamanın tanınmış büyük mutasavvıfı İmam Kuşeyrî yaşadığı dönemde meydana gelen bu siyasal ve kültürel olaylar sonucu Eş'ârî'ye ve müntesiplerine (özellikle İmam Cüveynî'ye) nispet edilen bir takım yanlış ve itham edici düşüncelere cevap olmak üzere, bu konuda en kapsamlı risâle olan, "*Şikâyetü Ebli's-sünne bi bikâyeti mâ nâlebûm min ebli'l-mibne*" (yazılış tarihi, 445/1054)'yi yazmıştır.⁴⁶ Bu risâle dolayısıyla Kuşeyrî yakalanarak Nişabur kalesine hapsedilmiştir. Bu zulme uğrayanlardan biri de meşhur muhad-dis Beyhakî'dir.⁴⁷

Sultan Alparslan, amcası Tuğrul'un yerine geçince, Vezir Kunderî'nin yerine Nizâmü'l-Mülk'ü getirdi. Nizâmü'l-Mülk (Kunderî'nin aksine) bakışlarını bütün İslâm dünyasına çevirdi ve özellikle mağdur olan Eş'ârîlik'e ve İmam Kuşeyrî'ye özel önem verdi.⁴⁸ Şunu da belirtmek gerekiyor ki Sultan Alparslan Hanefî, Nizâ-

42 Gazzâlî, *Esmâu'l-Husna Şerhi*, Mukaddime, çev. M. Feriât, s. 13.

43 Spurna, Helena, (ed: Jin Becka), *Dictionary of Oriental Literatures*, London, vol. III, pp. 145-146.

44 Çünkü Vezir Kunderî, minberde ve başka meclislerde, İmam Eş'ârî'nin Mu'tezile'ye olan eleştirilerini bahane ederek Eş'ârî'ye ve onun müntesiplerine lânet ediyordu. Bk. es-Subkî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, Mısır trs., c. II, ss. 273-278.

45 Mu'tezilî vezir Kunderî'nin baskıları neticesinde doğudan batıya göç eden Hanefî ve Şâfiî mezhebine mensup kadî sayısının 400 civarında olduğu rivâyet edilmektedir. M. Şerafeddin Yaltkaya, "Selçukîler Devrinde Mezahib", *Türkiyat Mecmuası*, S. 1, İstanbul 1925, ss. 101-106; M. Altan Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, İstanbul, c. 3, s. 466.

46 Bu risâle Yard. Doç. Dr. Süleyman Akkuş tarafından Türkçe'ye kazandırıldı. Bk. Süleyman Akkuş, "Abdülkerim b. Hevâzin el-Kuşeyrî'nin Bir Risâlesi", *SAÜİF Dergisi*, c. 2, İst. 2000, ss. 89-112.

47 M. Şerafeddin Yaltkaya, agm., s. 106.

48 İmam Kuşeyrî, *Letâifü'l-İşarat (Mukaddime)*, hzl. İbrahim Besyûnî, Mısır 2000, c. 1, s. 15. Ayrıca Sultan Alparslan, Kunderî'ye yapmış olduğu zulümlerinden dolayı hapsedilmiştir. M. Şerafeddin Yaltkaya, agm., s. 108.

mu'l-Mûlk ise Şâfiî idi. Böylece zulme uğrayan Sünnîlik yeniden egemen olmaya başladı.⁴⁹

e) Sonuç

Tarihen bilinmektedir ki Müslümanların Müslümanları inançlarından dolayı topyekûn mahkum ettikleri dönem; Mu'tezile'nin iktidarda olduğu dönemdir. Bu dönemde bir çok zulümler yapılmıştır ki, bunlara "Mihne Olayları" denmektedir. Aynı yöntem Mu'tezilî olan Vezir Kunderî tarafından da tatbik edilmiştir. Bu olaylar bizi şöyle bir sonuca götürmektedir: Mu'tezile kendi akıl anlayışını mutlak otorite kabul edince kendi anlayışına uymayanları, akıllı olana uymaları adına zulme uğratmıştır. Tuhaf ama gerçek olan bu durum, Mu'tezile'nin Müslümanlar arasında silinip yok olmasına veya çok küçük azınlıklar tarafından temsil edilmelerine sebep olmuştur. Kanaatimizce, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde Eş'âriyye'nin Müslüman topluma egemen olmasının sebebi bu zulümler olabilir. Ayrıca Gazzâlî'nin ve Hayyam'ın tasavvufu ön plâna almaları -başka önemli gerekçelerle beraber- İmam Kuşeyrî'nin Eş'âriyye ve Ehl-i Sünneti bir sûfi olarak savunmasından dolayı onun bu hüsn-i niyetine karşı düşünürlerimizin sûfi'lere (kendileri de bu anlayışta olmakla beraber) bir kadirşinaslıkları da olabilir.

Bunun yanında aşağıda yapacağımız değerlendirmeler de dikkatten uzak tutulmamalıdır. Gazzâlî ve Ömer Hayyam'ın hakikat tanımı ve arayıcılarıyla ilgili tasnifleri birbirleriyle çok yakın paralellikler arz etmektedir. Bunun sonucu olarak sık sık muhtelif kaynaklarda ifade edilen hakikat arayıcılarıyla ilgili tasnifte aynı tezi savunan bir başka isim ortaya çıkmış bulunmaktadır ki bu son derece çarpıcı bir gerçektir.

Gazzâlî ile Ömer Hayyam'ın bu iddialarıyla ilgili bir kaç ihtimal daha ortaya çıkmaktadır:

1. Söz konusu tasnifte ya Gazzâlî Ömer Hayyam'ı ya da Ömer Hayyam Gazzâlî'yi etkilemiş ve aynı sonuçları dillendirmişlerdir.

2. İkisinin de aynı hocanın tedris halkasından geçtiğini dikkate alırsak hakikat tanımlarını almasalar da (zira hocaları kelâmcı olup mutasavvıf değildir) hakikat ehline yönelik tasnifi hocalarından almış olabilirler. Biz incelememiz boyunca böyle bir bulguya rastlamadık, böyle bir işaret bulunursa bu bizim için yeni bir bilgi olacaktır.

3. Şayet her iki düşünür de birbirinden etkilenmiş, hocalarından da bu tasnifi almamışlarsa bu durumda ya aynı tasnifi yapan başka birinden yararlanmışlardır yahut da bu tasnifin o dönemde yaygın olarak kabul gören bir tasnif olduğu-

49 Mesut Okumuş, *Gazzâlî'nin Kur'an Anlayışı ve Yorum Yöntemi*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2000, ss. 7-8.

nu söyleyebiliriz. Çünkü aldıkları ve yararlandıkları kaynakları belirtmeme gele-neği klâsik İslâm düşüncesinde sıkça rastlanan bir durumdur.

4. Bu konuyla ilgili bir başka önemli bulgumuz ise Gazzâlî'nin *el-Munkız*'ında kendisinden çokça etkilendiğini belirttiği,⁵⁰ Ebû Talib el-Mekkî'nin *Kûtu'l-Kulûb* (Kalplerin Azığı) adlı eseridir. Bu eserde Ebû Talib kelâm ve tasavvuf konusunda Gazzâlî'ye benzer bir tasnife gitmektedir.⁵¹ Kanaatimizce Gazzâlî bu bilgilerle beraber kendisi de hakikati arayanları yeniden sistematize etmiş ve bugün elimizdeki mevcut şekline getirmiştir.

Abstract

In this article of ours titled "Classification of the Seekers of the Truth," we have demonstrated by virtue of the treatise of Omar Khayyam titled "*Silsilatu'l-Teratip*" that the seekers of the Truth have also been classified by Omar Khayyam, in spite of the common belief that it is only Ghazali who has made such a classification. In addition, we have also established, by means of referring to the poetry works of Omer Khayyam, that the definitions of Truth by Omer Khayyam's and Ghazali are similar. These similarities have led us to the conviction that Omer Khayyam, contrary to what is known, is a scholar that adopts a Sufi approach.

We have also attempted, by means of again referring to his poetry, at revealing his way of Sufism. It is another aspect we have assessed about Omer Khayyam that most of his statements on love, wine, women, and fate are metaphorical.

50 Gazzâlî, *el-Munkız*, s. 70. Ayrıca bk. *Ihyâu Ulûmi'd-Dîn*, çev. Ahmet Serdaroglu, c. I, İstanbul 1974, ss. 6-7.

51 Ebû Talib'in kelâm konusundaki yorumu, Gazzâlî'nin bu ilmi onun gibi tanımladığına bizi sevketmektedir. Bk. Çiçek, Yakup, *Kûtu'l-Kulûb* adlı eserine yazdığı Giriş, İstanbul 1998, ss. 60-61. Tasavvufu ilgili olarak bk. *age.*, s. 74.